

UITGEVERSMAATSCHAPPIJ W.L. & J. BRUSSE, 1903-1965

‘Willet Lesen en Jonstich Betrachten’

Sjaak Hubregtse

Dit hoofdstuk¹ heeft als ondertitel de naamspreuk van *uitgeverij* W.L. & J. Brusse. Deze firma werd geleid door twee *mensen*: de broers W.L. en J. Brusse. De in de spreuk vervatte bede betreft *het fonds*. Naamspreuken waren vooral populair rond 1900, de *oprichtingstijd* van de uitgeverij.

Aldus zijn de vier aspecten geïntroduceerd waaraan ik hier in twee paragrafen aandacht besteed: eerst de mensen en hun uitgeverij, dan het fonds en zijn context.

De mensen en hun uitgeverij

Willem Lucas (Willy) werd op 22 mei 1879 geboren, als derde en jongste zoon van Hendrik Jan Brusse, commissionair in effecten, en Antonia van Kelt, die onder andere jaren lang bestuurslid was van Onderlinge Vrouwenbescherming.

Zijn oudste broer Johan Christiaan (Jo) werd op 5 juli 1868 in Amsterdam geboren. In leeftijd tussen Jo en Willy zit Marie Joseph, roepnaam Rie (26 juni 1873 - 6 januari 1941), en van de drie broers is hij zonder twijfel de bekendste: auteur van het zeer succesvolle *Boefje* en een paar dozijn andere titels en journalist bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, waarvoor hij gedurende dertig jaar twee keer per week de rubriek ‘Onder de mensen’ schreef. Hij zou een van de belangrijkste auteurs in het fonds van zijn broers worden. Uit drie huwelijken kreeg hij zeven zonen, die allen (behalve Marie Joseph jr., die op tweejarige leeftijd overleed) een vrij grote bekendheid verwierven: Jan, Henk, Ytzen, Kees, Peter en Mark.² Ondanks zijn lange verbintenis met de *NRC* kon hij in Rotterdam nooit echt aarden. Na aanvankelijke waardering voor de energie en werklust die Rotterdam ook al voor de Eerste Wereldoorlog tot een wereldhaven maakten, vond hij later het milieu van een ‘desolate zakelijkheid’, en miste hij ‘cultuur in de breedste zin van het woord’ - een klacht die zijn neef en laatste directeur van de uitgeverij, M.Th. Brusse, in 1969 nog bijna letterlijk herhaalde, en mede ter verklaring van de teloorgang der uitgeverij aanvoerde.

Willy Brusse werd dus geboren in 1879 - hetzelfde jaar waarin H.P. Berlages eerste typografische product verscheen: de 'Affiche voor de Maatschappij voor Volkskoffiehuizen'. Twintig jaar later is Willy bestuurslid van de Rotterdamse afdeling van de SDAP, expediteur van *De Sociaal Democraat* en beheerder van de in 1898 opgerichte ‘Brochurenhandel der SDAP’.

Met ingang van 18 april 1899 nam Brusse de exploitatie op zich van deze handel, die volgens de mededeling in *De Sociaal Democraat* gevestigd was aan de Binnenrotte 50. Dit was het adres van uitgeverij H. Masereeuw; later werd bijna zonder uitzondering als huisnummer 48 genoemd. Voor het gaan exploiteren van de brochurenhandel had Brusse duidelijke partij-ideologische redenen, die hij uiteenzette in een verklaring in *De Sociaal Democraat* van 8 juli 1899. Hij citeert daarin onder andere met grote instemming Van der Goes: 'Een zeer gunstig verschijnsel is het zeker dat, ook blijkens de laatste mededeelingen aan het

kongres gedaan en in *De Sociaaldemokraat* gedrukt, de afzet van de doorgaans degelijke en welgeschreven brochures door de Partij uitgegeven, zich voortdurend uitbreidt. Iedere afdeling kent een grooter of kleiner getal vrijwillige kolporteurs, die niet alleen de verspreiding onder de leden bezorgen, maar elke openbare vergadering gebruiken om de geschriften van de Partij in ruimeren kring bekend te maken. Zij behoren, deze kolporteurs, tot de werkers voor de groote zaak, wier arbeid wel niet gezegd kan worden in stilte te geschieden, maar toch zonder openbare toejuiching of hulde, en die niettemin met het werkzaamste middel van propaganda zijn belast³. Het werken voor de brochurenhandel levert Brusse in 1900 een flinke desillusie op. In het voorjaar adverteert hij nog enthousiast en frequent in *Het Volk*, waarvan het officiële eerste nummer (na een aantal proefnummers) op twee april verschijnt. In mei ontstaat grote onenigheid tussen Brusse en het Parijbestuur, in casu secretaris J.G. van Kuijkhof: tijdens een openbare vergadering was, bij het financiële overzicht, meegedeeld dat de personeelskosten voor de Brochurenhandel f 300 per jaar bedroegen, terwijl Brusse f100 per jaar ontving. Brusses eis om de nu algemeen bestaande misvatting omtrent zijn inkomsten publiekelijk ongedaan te maken, wordt niet ingewilligd.³ Naar aanleiding van deze kwestie verlaat Brusse de Brochurenhandel; in *Het Volk* van 21 juni plaatst hij een advertentie waarin hij dringend verzoekt 'dat geen brieven, gelden enzovoort den brochurenhandel der S.D.A.P. betreffende, meer aan hem zullen worden verzonden, doch aan den heer J.G. VAN KUIJKHOF'.

In deze zelfde zomer vestigt zich Abraham Soep, voormalig diamantbewerker, als boekhandelaar-uitgever in de Amsterdamse Kerkstraat⁴, en wordt S.H. de Roos assistent-tekenaar en -ontwerper bij 't Binnenhuis, de 'inrichting tot meubileering en versiering der woning' van H.P. Berlage.

Na (niet per se: Ten gevolge van) het brochurenhandel-conflict wordt Brusse 'zenuwziek', wat hij tot in 1901 zou blijven. 'En om daar van te genezen', schrijft hij Van Kuijken in een brief dd 22 oktober 1901, 'moest ik een zeer kostbare kuur ondergaan. Ik ben daartoe in staat gesteld door mijn broers (...)'. Brusse schreef deze brief om toe te lichten waarom hij de vijf gulden die hij de Brochurenhandel nog schuldig was niet eerder had kunnen terugbetalen.

Na dit kortstondige Rotterdamse avontuur, dat hem niettemin zijn eerste ervaringen in het boekenbedrijf opleverde, vertrekt Willy naar Amsterdam, waar hij in dienst treedt bij de gerenommeerde uitgever S.L. van Looy (die o.a. van 1887 tot 1892 hoofdredacteur was van het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*). Een lange leerschool heeft de jonge Brusse evenwel niet nodig, want al in 1903 vestigt hij zich, aanbevolen door zijn leermeester, als zelfstandig uitgever in Rotterdam: aankondigingen verschijnen in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* en in *Het Volk*.

Vooral de annonce in het *Nieuwsblad* is saillant: Brusse deelt daarin mee dat het bestelhuis met de correspondentie is belast, terwijl op de voorpagina van hetzelfde nummer het volgende bericht te lezen staat: 'Door werkstaking van de sleepers in Amsterdam zijn de vervoermiddelen, expeditieuren enz., met uitzondering van de Pakket-post en de expeditie-onderneming van Van Gend & Loos, niet in staat de vervoerde goederen in het Bestelhuis te bezorgen.' Het is wat krakkemikkig geformuleerd, maar duidelijk wordt dat er iets aan de hand is: 1903 is het jaar van de spoorwegstakingen, van grote sociale onrust, van de beruchte 'worgwetten' van Abraham Kuyper. Maar ook boekgeschiedkundig is 1903 een belangrijk jaar; onder 'Het fonds en de context' kom ik daar op terug. In dit jaar dus verschijnen de eerste uitgaven van W.L. Brusse: o.a. *De menschenliefde in de werken van Zola* door J. de Meester, *De wilde olijvenkrans* van 'den beroemden Engelschen wijsgeer en aestheticus' John Ruskin, *Liedjes, wijzen en prentjes* van Speenhoff, en van broer M.J. Brusse *Achter de coulissen* en natuurlijk vooral *Boefje*, dat nog datzelfde jaar twee maal wordt herdrukt (en tot 1960 ruim twintig keer) en aldus de financiële basis van de jonge uitgeverij helpt versterken.

Na een jaar krijgt Willy zijn elf jaar oudere broer Jo als compagnon. Jo had in zijn geboorteplaats Amsterdam de HBS bezocht en was daarna werkzaam bij verschillende handelsondernemingen, waarbij hij o.a. ervaring opdeed als procuratiehouder. W.L. en J. staan dus samen voor de zaak vanaf 1904. In hetzelfde jaar wordt in Rotterdam de Coöperatie 'Voorwaarts' opgericht (uitgeefster van het *Volksdagblad*) en beëindigt in Amsterdam, reeds na 4½ jaar (en om onduidelijke redenen⁵) Abraham Soep zijn uitgeversactiviteiten. Zijn fonds gaat over naar Wakker & Co, als uitgeverij in het leven geroepen naast de reeds bestaande Rotterdamse boekhandel Wakker (zonder Co)⁶ - behoudens twee uitzonderingen: *Kunst en maatschappij* van William Morris en *Over stijl in bouw- en meubelkunst* van Berlage, die naar Brusse gaan. In april 1905 ontvangen de 'Geachte Confraters' een aanbiedingsbrief betreffende het fonds van Soep, ondertekend door Wakker & Co.

Intussen hebben, met ingang van 1 januari 1905, Willy en Jo hun samenwerking geformaliseerd: ze verschijnen voor de notaris, en 'gaan een vennootschap van koophandel tot uitoefening van het vak van uitgever aan'. Bij deze gelegenheid worden als 'vennooten bij wijze van geldschieters' de volgende heren genoteerd:

Samuel van den Bergh, fabrikant te Rotterdam

Dr. Elie van Ryckevorsel, zonder beroep te Rotterdam

Dr. Hendrik Japikse, directeur aan de Hogere Burgerschool te Middelburg

Jacobus Funke, directeur van *Het Nieuws van den Dag* te Amsterdam

Jacobus van Hoboken, koopman te Rotterdam

Gerrit van der Pot, cargadoor te Rotterdam

Opvallende plaatsnaam in dit rijtje is het excentrische Middelburg: Japikse was de schoonvader van Jo Brusse, die trouwde met dochter Annie - die als Mr. Johanna Nicoline Japikse te boek staat als auteur van het Leidse proefschrift *Een strijd tegen de verbruikerscoöperatie*, dat W.L. & J. in 1905 uitgaven.

Met ingang van 23 augustus 1907 verandert de naam 'Wakker & Co' - om vooralsnog onopgehelderde redenen - in 'NV Uitgevers Maatschappij voorheen H.A. Wakker & Co'; het desbetreffende bericht aan de vakgenoten is medeondertekend door W.L. & J. Brusse. In 1910 gaat Wakker op in Brusse.

Nu we het bedrijf van beide broers intussen ruimschoots als 'gevestigd' mogen beschouwen, moeten we eens bezien wat de schaarse bronnen te zeggen hebben over beider persoonlijkheid en inbreng in de uitgeverij.

'Wijzende op een boekkunstenaar als De Roos en uitgevers als Brusse wens ik vast te stellen dat er in Holland ook nog boekkunst is die buiten de Zilverdistel om gaat', schreef de 22-jarige Jan van Krimpen in 1914.⁷ De lof voor Brusse als producent van 'het schoone boek' komt zonder twijfel vooral op het conto van Jo. Diens 'grote belangstelling voor de stijlvernieuwing, die zich in het begin van deze eeuw op het gebied van bouwkunst, ambachtkunst en boekdrukkunst begon af te tekenen, droeg er al spoedig toe bij aan de jonge uitgeverij het karakter te geven, dat haar tot in lengte van jaren heeft gekenmerkt.

Terwijl de belangstelling van zijn broer vooral uitging naar de literaire en sociale kanten van het zich ontwikkelende uitgeversfonds, hadden de kunsten zijn zeer bijzondere aandacht. Een relatie ontstond met kunstenaars als S.H. de Roos, H.P. Berlage en vele anderen, en in samenwerking met hen werd de grondslag gelegd voor en de ontwikkeling bevorderd van een nieuwe stijlperiode in de vormgeving en verzorging van het boek. Het is mede dankzij zijn voortdurende toewijding aan dit onderdeel van de uitgeverij, dat in 1935 de eens in de zes jaar verleende premie van het D.A. Thiemefonds werd toegekend aan de uitgeverij Brusse "die, hoofdzakelijk door idealisme gedreven en door het besef, dat waardevolle

voortbrengselen van de menselijke geest in een waardevol kleed dienen te worden gestoken, nu reeds tientallen jaren lang boeken uitgeeft, welke uitmunten door smaakvolle verzorging; die op het gebied baanbrekend is opgetreden en wier invloed op het uiterlijk van het boek, dat lange tijd door velen veronachtzaamd werd, niet licht kan worden overschat".⁸

Dat Jo Brusse omstreeks 1930 ook open bleek te staan voor de constructivistische typografie van Piet Zwart en anderen zal mede bevorderd zijn door zijn zoon Wim (1910*), die van 1928 tot '33 studeerde aan de Koninklijke Academie in Den Haag, waar hij beïnvloed werd door Gerard Kiljan en Paul Schuitema.⁹

In het dagelijks leven was Jo Brusse kennelijk vooral een rustig en bescheiden man: 'Zijn bescheiden aard deed hem nimmer enigerlei officiële functie ambiëren, maar naar zijn weloverwogen mening en goed gefundeerde adviezen werd graag met aandacht geluisterd'; 'Deze rustige man, die zich nooit op de voorgrond drong, maar de dingen die hij te zeggen had op een zeer persoonlijke wijze voordroeg, leek gesloten van aard, was dat ook wel, doch soms hadden zelfs mensen uit zijn omgeving die hem niet nastonden het voorrecht de vlam te zien die in hem brandde, het licht van een ideaal dat ook tot uiting kwam in zijn uitgeverwerk.'¹⁰

Het meest in het oog lopende verschil tussen Jo en Willy Brusse is natuurlijk de veel manifestere politieke stellingname van de laatste. Dat hij al op z'n twintigste SDAP-afdelingsbestuurder was zagen we reeds; de socialistische idealen is hij z'n leven lang trouw gebleven. Hij was onder andere bevriend met Willem van Ravesteyn, redacteur van *De Tribune*; toen deze in 1909 - met Ceton, Wijnkoop e.a. - uit de SDAP werd geroyeerd, volgde Brusse en sloot zich aan (evenals bij voorbeeld Herman Gorter) bij de nieuw opgerichte Sociaal-Democratische Partij, de latere Communistische Partij Holland.¹¹ Er wordt een 'Fonds Van Ravesteyn' opgericht, en in de jaren 1915-'20 aarzelt Willy Brusse niet zijn kapitaalcrachtige connecties hevig op de huid te zitten om méér bij te dragen, teneinde Van Ravesteyn 'in staat te stellen zich geheel aan den wetenschappelijke & praktische arbeid voor het communisme te geven'; bloembollenhandelaar W.H. de Graaff te Leiden stort in 1919 f 300,-.¹²

Me dunkt dat de volgende fragmenten uit vier verschillende necrologieën (ook al vormen die niet altijd de meest objectieve informatiebron) het beeld van Willy's socialisme verhelderen: 'Naarmate Brusse aan jaren en ervaring won, weken ook bij hem, zonder dat hij ze in het minst verloochende, de doctrines en de leuzen, waarmee hij als iedere geestdriftige het leven inging, naar den achtergrond. Meer en meer kwam daardoor op het vooplan van zijn denken ruimte vrij voor de waardeering van wereldbeschouwingen, die geheel vreemd waren aan zijn wezen. Tegen alles wat dor en onbezield is, tegen alle brute offering van geesteswaarden aan kleine schraapzucht kon hij weliswaar nog met de onverflauwde felheid van zijn jonge jaren in verzet komen, maar ook in tegenstanders wist hij groote eigenschappen zonder voorbehoud te waardeeren.'¹³ 'Altijd bereid om anderen te helpen was Willy: hij had een groot sociaal ge-voel. In dat licht moeten we dan ook zijn socialisme zien, dat niets te maken had met eenige sociale of economische doctrine, een socialisme, dat niet anders was dan een diep gevoel voor de noodenvan vele misdeelden. Willy Brusse was tot het eind van zijn leven een sociaal voelend mens; hij kende bijna geen persoonlijk bezit.'¹⁴ 'Bij tijden had hij ook zijn opstandigheid; heftig, hevig, maar nooit heeft iemand hem horen schreeuwen. In den vriendenkring was hij een niets en niemand sparende revolutionnair. En hoewel hij dit in breder en algemeener kring temperde, kon hij toch nimmer nalaten van den diepen onderstroom zijner gevoelens te doen blijken.'¹⁵ 'Willy Brusse was een idealist in den zuiversten, echtsten zin des woords, onwankelbaar in zijn overtuigingen en in zijn heilig geloof in de menschheid en in de beteekenis van de kunst en de schoonheid.'¹⁶

Ook als uitgever had Willy een andere inbreng dan zijn broer Jo. Hierboven lezen we al dat zijn belangstelling 'vooral uitging naar de literaire en sociale kanten van het zich ontwik-

kelende uitgeverfondsen', maar ook met betrekking tot de sociale kanten van het uitgeverbedrijf was hij zeer actief - wat ons, gezien zijn politieke stellingname, natuurlijk niet verrast. In 1914 betoogde hij dat de Nederlandsche Uitgeversbond een vakbond moest worden naar het voorbeeld van de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond, en leidde hij vele veranderingen in; van 1915 tot '17 was hij bestuurslid. Jarenlang was hij lid van de Gemengde Commissie, waarin destijds de Uitgeversbond het contact met de Vereniging van Letterkundigen bewaarde. Ook in de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels vervulde hij bestuurs- en commissiefuncties: van 1926 tot '29 was hij bestuurslid, van 1926 tot '30 lid van de Commissie voor het Centraal Boekhuis.¹⁷

W.L. & J.: het moeten twee zeer getalenteerde, maatschappelijk en cultureel geëngageerde en aimabele mannen geweest zijn.

Terugkerend van de mensen naar de uitgeverij, zien we dat die, ook in formele zin, nog niet is uitgeëvolueerd. Op 31 januari 1914 wordt namelijk opgericht de 'Naamloze Vennootschap W.L. & J. Brusse's Uitgevers Maatschappij'. Het rijtje behorende vennoten komt ons bekend voor: precies dezelfde die negen jaar eerder opraden als 'vennoten bij wijze van geldschietters', met dit verschil dat nu ook Willy en Jo er zelf bijhoren; laatstgenoemde staat te boek als directeur. President-commissaris der NV is Van Hoboken, die de eerste vergadering voorziet op 26 juni 1915; pas veertig jaar later (!) zal hij de hamer neerleggen, als hij in 1955 overlijdt - en wordt opgevolgd door zijn schoonzoon S.L. Stahl.

Als we behalve de lijst vennoten, waarin we een Rotterdamse fabrikant, koopman en cargadoor zagen, ook het aandeelhoudersboek bekijken, wordt eens te meer duidelijk hoezeer Brusse een *Rotterdamse* uitgeverij is: we zien daar bij voorbeeld Ir. Auguste Plate (voorzitter van de Scheepvaartvereniging Zuid), de familie Ruys (cargadoren, kooplieden en eigenaresse van de Koninklijke Rotterdamsche Lloyd) en interessante familieverbintenissen als Ruys - Van Hoboken en Stahl - Van Hoboken.¹⁸

Tussen 1923 en '29 vindt er een frequente correspondentie plaats tussen Willy Brusse en Willem van Ravesteyn. Zoals we al zagen waren ze politieke geestverwanten, maar Van Ravesteyn leverde ook bijdragen aan het fonds: hij vertaalde zeven van de acht delen 'Keur van Romantiek' (1915-'20) en publiceerde zijn Leidse dissertatie *Het verkeersorgaan van den volkenbond* en *Herman Gorter, de dichter van Pan. Een heroïsch en tragisch leven*, beide in 1928.

In het voorjaar van 1928 ontstaat er echter een crisis in de relatie. Brusse is - op zijn eigen, beschaafde wijze - kwaad op Van Ravesteyn, omdat deze, in strijd met een kennelijk gemaakte afspraak, niet begint aan een tweede boek over Gorter, en verwijt hem ondankbaarheid en egoïsme (denk aan het 'Fonds Van Ravesteyn'); in februari 1930 meldt hij een en ander ook schriftelijk aan Wijnkoop.¹⁹ Pas vijf jaar later bloeit de briefwisseling weer op. Willy heeft zich in 1934 om gezondheidsredenen (hij leed ernstig aan rheuma) teruggetrokken uit de uitgeverij, en schrijft in 1934/35 zeven 'brieven over het vak' in *De Uitgever*²⁰. Van Ravesteyn complimenteert hem daarmee (mogelijk vooral naar aanleiding van de 'Derde brief', waarin Brusse op lovende wijze schrijft over Van Ravesteys boek *Het Socialisme tot aan den drempel van den Wereldoorlog*), wat kennelijk het ijs heeft gebroken.

Op 23 april 1937, omstreeks twaalf uur 's middags, overlijdt Willy Brusse in het ziekenhuis aan de Bergweg; hij werd 57 jaar oud. Eén dag eerder stierf zijn Amsterdamse collega W. Versluys, die vooral bekend werd als uitgever van *De Nieuwe Gids*. Jo's zoon M.Th. (Mart) Brusse (1909*), al sinds 1928 werkzaam in de uitgeverij en sinds het vertrek van Willy in 1934 onderdirecteur, vormt vanaf 1939 samen met zijn vader de directie.

In het jaar waarin zijn broer sterft, maak Jo deel uit van de ‘Commissie van voorbereiding voor de typographie’, samen met A.M.E. van Dishoeck, Charles Nypels, S.H. de Roos, A.A.M. Stols en Mr. J.F. van Royen, welke laatste sinds 1922 voorzitter is van de Nederlandse Vereniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst (VANK), waarvan de jaarboeken van 1919 tot 1932 door Brusse werden uitgegeven. Deze commissie beslist welke boeken geëxposeerd zullen worden in het Nederlandse paviljoen op de Wereldtentoonstelling in Parijs.

Opmerkelijk is, dat de commissie enkele uitgaven van Brusse, die nu als klassieke museumstukken beschouwd worden, retourneert. Het betreft de tiendelige serie Monografieën over filmkunst (1931), met omslagen van Piet Zwart, en het Jaarboek 1929 van de VANK, dat verscheen onder de titel *Ruimte*, met een omslag van Vilmós Huszar.

In elk geval waren er wel boeken van Brusse te zien op de tentoonstelling ‘Het boek in de loop der eeuwen’, die de VANK van 25 januari tot en met 8 februari 1942 in de Haarlemse Raadzaal organiseerde.

Jo Brusse overlijdt op 27 mei 1949 in Rotterdam, tachtig jaar oud. In eerste instantie voert zijn zoon Mart de directie alleen, en van 1950 tot augustus 1965 samen met zijn zwager P.A. Stoon. Beiden zijn ook buiten de uitgeverij actief: Brusse als lid van de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond en Stoon als lid van de Stichting Goed Wonen. Met ingang van 1 augustus 1965 is de Naamloze Vennootschap W.L. & J. Brusse geliquideerd, en treedt Mart Brusse in dienst bij het Nederlands Uitgeverscentrum n.v. te Hilversum. Deze nv neemt op zich de exploitatie van het bestaande fonds voort te zetten onder de naam Uitgeverij Brusse.

Als verklaring voor deze stap zegt M.Th. Brusse in een interview o.a. het volgende: ‘Er onstond [na de oorlog] wel een bloei, maar er kwamen ook veranderingen in de wijze van uitgeven en in de verkooptechnieken en we kregen te maken met stijgende kosten. Een kleine uitgeverij met betrekkelijk weinig kapitaal kon zich moeilijk staande houden. (...) De uitgeverij in het algemeen heeft altijd in een speculatieve hoek gezeten. Dat begint nu te veranderen, omdat men nu aan marktonderzoek doet, iets waar wij vroeger niet eens konden denken. Daarmee krijg je natuurlijk ook, dat het aantrekkelijke om iets nieuws te ondernemen, verdwijnt. Als je vroeger een boek uitgaf van een debuterende schrijver, dan deed je dat in een oplage van duizend exemplaren of zo nodig nog minder. Dat kan nu niet meer. De drukkerijen werken met nieuwe methodes, die enorme investeringen vereisen. Je moet nu een boek in een oplage van minstens 3000 exemplaren uitbrengen. Auteurs, die voor hun eerste boek een lezerskring hebben van een duizend mensen, komen daardoor nu niet meer aan bod. Dat brengt ook een niveauperlagening met zich mee, want je moet altijd naar de massa toe om tot publicatie te kunnen komen. Daardoor is de oorspronkelijke opzet van onze uitgeverij, namelijk dat het culturele belang zwaarder moet wegen dan de winst, ook onmogelijk geworden²¹.

Brusse geeft de schuld dus aan de ingrijpende ontwikkelingen in het boekenvak, waar zijn uitgeverij als een der eerste mee te maken krijgt: de schier ongebreidelde concernvorming, die in het decennium 1965-'75 haar hoogtepunt bereikt.²² Maar daarnaast wijst hij toch ook op de beperkingen van het culturele klimaat in Rotterdam, en herhaalt aldus de klacht die zijn oom, de schrijver van *Boefje*, al veel eerder uitsprak: ‘Hij [oprichter Willy] kwam niet uit het vak, maar hij vond, dat er in Rotterdam zo weinig was op dit gebied. Zo is het nu nog. Deze stad heeft geen klimaat voor dit soort dingen en dat is voor ons altijd een moeilijke zaak geweest’.

Het *Nieuwsblad voor de Boekhandel* van 5 september 1968 meldt dat ‘in oprichting is “Unieboek n.v.”, waarin het Nederlands Uitgevers Centrum en Van Dishoeck, Van Holkema &

Warendorf gaan samenwerken'. Aan deze nieuwe uitgeversconcentratie nemen dertien uitgevers deel, waaronder W.J. & L. (sic) Brusse, naar verluidt 'met volledig behoud van eigen naam en karakter'. In werkelijkheid is de misspelling der initialen natuurlijk symbolisch, en verdwijnt de naam in de loop van 1969 geruisloos van het toneel.

Het fonds en de context

Hoewel bij de hierboven beschreven teloorgang van de uitgeverij natuurlijk óók de context (zeker in economische, en misschien ook in regionaal-culturele zin) een belangrijke rol speelde, ging het voorgaande toch vooral over de formele ontwikkeling van de uitgeverij en de mensen die haar leidden.

Vervolgens schets ik een globaal beeld van het fonds dat men van 1903 tot 1969 tot stand bracht, en de sociaal-culturele context waarbinnen dat gebeurde; daarbij gaat mijn aandacht vooral uit naar de oprichtingsperiode.

Het situeren van een afgesloten tijdperk in zijn historische context nodigt uit tot het hanteren van brede penselen: 'Het tijdperk 1903-1965/69 wordt gemarkeerd door perioden van grote sociale en culturele onrust en vernieuwing. Rond de eeuwwende groepeerde de arbeidersbeweging zich strijdbaar en massaal achter het socialistische ideaal, met als culminatiepunt de spoorwegstakingen van 1903: het jaar waarin de idealist Willy Brusse zijn uitgeverij begint, met titels als *Arm Rotterdam. Hoe het woont! Hoe het leeft!*, *Sjofelen*, *De misdadige jeugd in het havenbedrijf*, *Levens van leed*, *Getroffenen* en *Gezondheidsleer voor arbeiders*. Het einde van Brusse in de jaren zestig valt samen met het begin van Fluxus, Provo, de 'culturele revolutie': hoogtepunt is 1966, het jaar waarin als grootste happening de pas gehuwde Beatrix en Claus in rook worden gehuld, en bovendien 'het bouwvakkersoproer' plaatsvindt, naar aanleiding waarvan Willem Breuker zijn *Litany for the 14th of June 1966* schrijft - waarmee hij niet alleen ophef veroorzaakt in Loosdrechtse binnenkamers, maar ook het beginpunt creëert van de Europese moderne jazz.' Of: 'Toen de NV Brusse in 1965 werd geliquideerd bestond NV De Arbeiderspers formeel nog wel, maar was al sterk uitgehold; in december 1969 viel het besluit dat de hoofdvestiging aan het Hekelveld zou worden gesloten.²³ Het einde van beide voorheen sociaal democratische uitgeverijen valt bovendien samen met het einde van het loden tijdperk in de boekdrukkerij.' Of: 'Was het in 1904 nog zo dat SDAP-lid Jacob Israël de Haan na de publicatie van zijn "misselijke produkt" *Pijpelijntjes*, een boek waarvan "schier iedere bladzijde walging en afkeer inboezemt", als medewerker van *Het Volk* werd ontslagen omdat hij in dat boek een homoseksuele liefde beschreef, in 1963/66 bleef Gerard Kornelis van het Reve ook nadat *Op weg naar het einde* en *Nader tot u* wegens "propaganda voor homosexualiteit" en "smalende Godslastering" in de Eerste en Tweede Kamer waren besproken, VARA-medewerker en PvdA-propagandist²⁴.' Of: Et cetera.

De penselen zijn breed, de schetsen grof - maar een onwaar woord is er niet bij. Wel moeten we ons wat serieuzer afvragen in hoeverre er werkelijk een causale relatie bestaat tussen genoemde tijdsbeelden en uitgeverij Brusse.

Laten we bij het begin beginnen: 1903. De Spoorwegstakingen en *Boefje* kwamen al ter sprake, maar het is ook het jaar waarin bij A.B. Soep *Kunst en maatschappij* van William Morris verschijnt, het eerste door S.H. de Roos verzorgde boek en mede daardoor een mijlpaal in de geschiedenis van het Nederlandse boek. In Engeland is van belang de vijfdelige bijbel-editie die van 1903 tot 1905 bij de Doves Press verschijnt: een van de hoogtepunten van de gehele private press periode. In Nederland is een van de populairste boeken van het

jaar (en van decennia daarna) *Afke's tiental*, geschreven door Nienke van Hichtum, echtgenote van de vooraanstaande socialist Pieter Jelles Troelstra. In België verschijnt het eerste nummer van het *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwetenschap* (in 1911 in Nederland voortgezet als *Het Boek*).

In dit ene jaar zien we dus een concentratie van belangrijke gebeurtenissen op het gebied van: socialisme, boekverzorging, populaire literatuur, boek- en bibliotheekwetenschap. En hiermee raken we de kern van de zaak, want dit zijn toonaangevende thema's in de decennia rond de eeuwwisseling én in het fonds van Brusse. Hier zijn de causale relaties sterk en tweezijdig: niet alleen weerspiegelt het fonds de eigentijdse ontwikkelingen, maar ook hebben de Brusses door middel van hun fonds die ontwikkelingen in Nederland beïnvloed en gestuurd - en dat maakt hun uitgeverij werkelijk van historisch belang.

In de periode van circa 1890 tot 1914 beleeft het gedrukte woord zijn hoogtijdagen. De drukpers heeft het monopolie in de massale verspreiding van informatie, ideologieën, nieuws en propaganda. Boeken, kranten, tijdschriften en brochures (noemde Van der Goes ze niet 'het werkzaamste middel van propaganda?') zijn de media; radio en film staan nog in de kinderschoenen. Nieuwe zettechnieken maken een snellere productie en goedkoper aanbod mogelijk: de eerste Linotype zetmachine wordt in Nederland geïnstalleerd in 1894, in 1897 wordt in Engeland de Lanston Monotype Corporation opgericht. Een grotere vraag ontstaat ten gevolge van de uitbreiding van het onderwijs: kon in 1850 nog 26,1% der Nederlandse dienstplichtigen niet schrijven, in 1900 is dat gedaald tot 2,8%; in 1901 wordt de algemene leerplicht ingevoerd. In navolging van Arnold Toynbee, die in Engeland volkshuizen voor arbeiders oprichtte, ontstaan in Nederland vestigingen van 'Ons Huis': de eerste in 1892 in Amsterdam, in Middelburg wordt er door toedoen van het socialistische echtpaar Wibaut een geopend in 1894. Het zijn plaatsen waar de arbeider zich kan ontspannen, maar ook scholen: elk 'Ons Huis' heeft een leeszaal. Overigens wordt socialistische lectuur in deze volksleeszalen meestal gemeden, omdat men een opruiend effect vreest. Domela Nieuwenhuis c.s. staan juist wél in de kast in de Socialistische Bibliotheek in Kortezwaag, geopend in 1893; de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond krijgt in 1902 een vakverenigingsbibliotheek.²⁵

Dat in een periode als deze W.L. & J. Brusse niet de enige nieuwe uitgevers zijn spreekt wel vanzelf. Ik noem slechts Becht (1892), Versluys (1895), Funke (1899) en natuurlijk de Maatschappij tot Verspreiding van Goede en Goedkoope Lectuur (de 'Wereldbibliotheek', 1905) en, in Engeland, Everyman's Library (1906).

Niet alleen als democratiserend, opvoedkundig of verstrooiend medium bloeit het boek in deze periode. Ook de typografische verzorging van het boek krijgt - na het negentiende-eeuwse dieptepunt - nieuwe aandacht. De jaren 1890-1914 vormen óók de bloeiperiode van 'het schoone boek' en de private press. Het beginpunt ligt natuurlijk bij de Kelmscott Press (1891-1897) van William Morris. (Ook bij de introductie van het socialistische gedachtengoed in Nederland speelde Morris trouwens een niet te verwaarlozen rol. Henri Polak schreef in 1896 dat hij door Bellamy 'een quasi-begrijpende gevoelssocialist' was geworden, maar pas door kennisname van Morris' visie op de toekomstige socialistische maatschappij 'eenig benul' had gekregen van 'de samenleving die moest komen'.²⁶); daarna worden overal persen opgericht. Natuurlijk vele in Engeland, waarvan ik alleen de Doves Press noem (1900), maar ook in Duitsland: de Steglitzer Werkstatt van Ehmcke e.a. (1900), de Einhorn Presse van Melchior Lechter (1905), de Janus Presse van Carl Ernst Poeschel (1907), de Cranach Presse van Harry Kessler (1913), en ook in Nederland: de Zilverdistel van Greshoff, Van Eyck en Bloem (1910). In dit kader moeten we ook noemen de oprichting van de St. Bride Printing Library in Londen (1891) en van de Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst (VANK, 1904), de opening van de eerste Vakschool voor de Typografie (1907) en het ver-

schijnen van *De Witte Mier, een klein maandschrift voor de vrienden van het boek* (1912). De grote voorvechter van de typografische vernieuwing in Nederland is S.H. de Roos. In 1912 tekent hij de Hollandsche Mediaeval, het eerste nieuwe Nederlandse letterontwerp na 150 jaar; de eerste toepassing van de letter is *Een drietal lezingen in Amerika gehouden* van H.P. Berlage, dat nog datzelfde jaar verschijnt: bij Brusse.

Maar niet alleen in boekkunst en typografie zijn de Brusses toonaangevend, ze zijn dat ook op het veel ruimere gebied van de toegepaste kunsten en architectuur. Titels als *Het ontwerpen van vlakornamenten* (1906) en ir. Duikers *Hoogbouw* zijn representatief; de series 'Moderne bouwkunst in Nederland' (onder redactie van Berlage, Dudok e.a.), 'Monografieën over filmkunst', 'De toegepaste kunsten in Nederland' en de VANK-jaarboeken zijn na ruim een halve eeuw nog even indrukwekkend als onmisbaar.

Blijvende maatschappelijke betrokkenheid blijkt uit titels als *De gruwelen van den oorlog in Servië* (1915), *Schoonheid in samenleving* (1919), waarin Berlage zijn denkbeelden over kunst en samenleving ('men zou ook kunnen zeggen over de kunst in den socialistischen heilstaat') ontvouwt, Goedkoope arbeiderswoningen (1936) en *Schrijvers getuigen tegen oorlog en militarisme* (1936), met medewerking van Menno ter Braak, Jef Last, Jan Romein, Simon Vestdijk, Theun de Vries e.a.

Uit het naoorlogse fonds moeten we tenslotte noemen de twee avantgardecachiers *Open oog*, onder redactie van Wim Brusse, Jaffé, Rietveld, Sandberg e.a. (1946/47) en het tijdschrift *Goed Wonen*, dat verschijnt van 1948 tot de opheffing van de uitgeverij.

Dat de laatste twee decennia (na het overlijden van Jo Brusse in 1949) wat kleurloos waren, neemt niet weg dat er in 1969 een einde kwam aan een uitgeverij die we een van de interessantste en belangrijkste van deze eeuw mogen noemen. Het is niet toevallig dat de tentoonstelling ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond in 1980 gewijd was aan het fonds van Brusse: 'In de geschiedenis van uitgeverij Brusse vinden we alle elementen, die van belang zijn om een beeld te krijgen van de rol die de uitgever kan spelen ten aanzien van de vormgeving van het boek, zodat het werk van dit bedrijf tevens een overzicht vormt van de belangrijkste ontwikkelingen van het uiterlijk van het boek in de eerste helft van de 20ste eeuw. Derhalve wordt de firma Brusse hier gepresenteerd als een pars pro toto, één uitgever als representant van het uitgeversbedrijf in ons land in de laatste eeuw.'²⁷

Noten

¹ Deze tekst is (in nauwelijks gewijzigde vorm) het inleidende hoofdstuk van: Sjoerd van Faassen, Hans Oldewarris en Kees Thomassen (red.), *W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, 1903-1965*. Rotterdam, Uitgeverij 010, 1993.

² Ageeth Scherphuis, 'M.J. Brusse, een heer in de verslaggeverij. De zes zonen Brusse over hun vader (en die van Boefje)', in: *vrij Nederland*, 16 november 1991, p. 40-49.

³ Gegevens ontleend aan Archief Brusse, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam.

⁴ Jan Willem Stutje, 'Abraham Soep (1874-1958). Portret van een bandeloze rebel', in *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, nr. 24 (dec. 1991), p. 2-37.

⁵ [In maart 2005 gewijzigde noot:] Zeker is dat 'arbeider' Soep binnen de links-politieke kringen in

Amsterdam een tegendraadse figuur was, gespeend van elk ontzag voor kopstukken als Domela Nieuwenhuis, Troelstra en Henri Polak. Rancuneus was men echter niet: toen Soep begon als uitgever werd Polak een van zijn grootste opdrachtgevers. In zes jaar tijd (1900 t/m 1905) bouwde Soep een naar inhoud en vorm interessant fonds, maar het was te klein en de inkomsten waren te gering voor hem en zijn gezin om van te leven. Daarom werd hij in 1905 weer diamantslijper. Na arbeidsconflicten en scheiding van zijn vrouw vetrok hij in 1907 naar Antwerpen. Zie verder over deze tot op heden weinig beschreven figuur: Sjaak Hubregtse, 'William Morris' *Kunst en Maatschappij* 'verzorgd en versierd door S.H. de Roos' Amsterdam 1903', in: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 2003* [XI], Amsterdam, De Buitenkant, 2004, p. 23-76, aldaar over Soep: 59-66.

⁶H.A. Wakker was oorspronkelijk machinist bij de NS, en begon zijn uitgeverij nadat hij - met duizenden anderen - was ontslagen na de tweede (mislukte, anarcho-syndicalistische) staking van 1903.

⁷Jan van Krimpen, 'De Zilverdistel', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14 juni 1914.

⁸Anoniem, 'Joh. C. Brusse[kruis]', in *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 2 juni 1949.

⁹Over 'de rode troep van Schuitema' c.s. zie D.F. Maan, *De Maniakken. Ontstaan en ontwikkeling van de grafische vormgeving aan de Haagse akademie in de jaren dertig* (Lecturis documentaire nr. 12), Eindhoven 1982. Wim Brusse wordt hierin overigens niet vermeld; dat is wel het geval in het recente Alston W. Purvis, *Dutch Graphic Design, 1918-1945*, New York 1992.

¹⁰Anoniem, 'Joh. C. Brusse†', respectievelijk in *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 2 juni 1949 en in *De Uitgever*, 6 juni 1949.

¹¹De SDP begint een eigen brochurenhandel, die via de Brochurenhandel CPH zal resulteren in de oprichting van Uitgeverij Pegasus in 1934.

¹²Archief Brusse, IISG.

¹³J. Tersteeg, 'Een persoonlijke appreciatie', in *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 28 april 1937.

¹⁴J.F. Otten, 'Willy Brusse[kruis]', in *De Uitgever*, juni 1937.

¹⁵Em. Querido, 'W.L. Brusse; De Mensch en de Uitgever', in *De Uitgever*, juni 1937.

¹⁶Anoniem, 'Willy L. Brusse[kruis]', in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 april 1937.

¹⁷Anoniem, 'W.L. Brusse[kruis]', in *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 28 april 1937.

¹⁸Archief Brusse, Letterkundig Museum, 's-Gravenhage.

¹⁹Archief Brusse, IISG.

²⁰Brief, dec. 1934; 'Tweede Brief', jan. 1935; 'Derde Brief', febr. 1935; 'Vierde Brief', maart 1935; 'Vijfde Brief', april 1935; 'Zesde Brief', aug. 1935; 'Zevende Brief: "Stuivertje wisselen"', sept. 1935.

²¹Jan Dijkstra, 'Uitgever Brusse, nu in Unieboek: "In Rotterdam is geen literair klimaat"', in *De Havenloods*, 16 mei 1969.

²²Louis Heinsman en Walter van Teeffelen, *Concernvorming in de Nederlandse boekenwereld*, Amsterdam, 1975.

²³Zie bijv.: Gerard Mulder, Hugo Arlman en Ursula den Tex, *De val van de Rode Burcht. Opkomst en ondergang van een krantenbedrijf*, Amsterdam 1980, en: Sjaak Hubregtse, 'Uitgeverij De Arbeiderspers', in: Marnix Krop e.a. (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1986, p. 132-167.

²⁴Voor wie dit laatste thans ongeloofwaardig voorkomt: de oproep 'Aan alle Amsterdammers' in *Vrij Nederland* om bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1 juni 1966 op de PvdA te stemmen was mede ondertekend door G.K. van het Reve.

²⁵Zie bijv.: Paul Schneiders, *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*, Den Haag 1990, en: Alan J. Lee, *The origins of the Popular Press in England 1855-1914*, Londen 1976.

²⁶Henri Polak, 'William Morris', in: *De Nieuwe Tijd*, jrg. 17 (1896-18970, p. 288. Zie ook: W.J. Gerlagh, 'Kunst en maatschappij: William Morris en de beginjaren van het Nederlandse socialisme', in: *Intermediair*, jrg. 17 (1981), nrs. 28 (10 juli) en 29 (17 juli).

²⁷R.E.O. Ekkart in het Voorwoord van de brochure *Uitgeverij W.L. & J. Brusse en haar werk: tentoonstelling ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Koninklijke Nederlandse Uitgeversbond*. De tentoonstelling werd gehouden van 18 september t/m 15 november 1980 in het Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum/Museum van het Boek.
